

Sekreta bihangen 1741 och deras idépolitiska bakgrund

Oskar Sjöström

Den 6 augusti 1741 samlades en liten skara kring lantmarskalk Charles Emil Lewenhaupt, en av de främsta ivrarna för Sveriges anfall mot Ryssland, för att konferera i en högst angelägen fråga. Kriget hade trummats igenom i sekreta utskottet och riksdagens plena den 20 och 21 juli och krigsförklaringen trumpetedes högtidligt ut i huvudstaden en vecka senare. Ytterligare en dryg vecka hade nu förflutit och Lewenhaupt och många höga officerare med honom var förväntansfulla och ivriga att få avsegla mot Finland för att delta i krigshändelserna. Atmosfären var optimistisk bland de elva herrarna. De bildade en för ändamålet speciellt utsedd arbetsgrupp med uppgift att under en kort period – det blev nio dagar – författa tre hemliga och för framtiden förseglade dokument med underlag för de fredsförhandlingar som förr eller senare skulle komma att föras med Ryssland. De tre sekreta bihangen, som de kallades, skulle författas så att vart och ett kunde öppnas när en given situation uppstått i kriget. Det första bihanget var tänkt att öppnas om kriget gick väl för Sverige, det andra om det gick dåligt och det tredje om allting ändade i katastrof.

Sekreta bihangens innebåll

Det första sekreta bihanget förutsatte att Ryssland skulle komma att bli den makt som vände sig till Sverige med vädjan om fred. Under trycket från »Kongl. M:ttts rättmätige wapens lycklige framgång» skulle några fredsunderhandlingar dock inte komma på fråga förrän Ryssland, som en gest av god vilja, först avstod »hehla Carelen, Kexholm, Wiborg, Pettersbourg, Nöteborg, Cronstadt och Cronslått med hehla Niewaströmmen». Om Sveriges krigsmakt därtill haft framgång borde man kräva »hehla Lifland, Estland, Carelen och Ingermanland samt the öjar som Swerige tilförne innehafft, thes utom hehla Ladogasiön derutur effter Sweriströmmen åt Onegasiöns östra kant norrut ända til Hwita hafwet». ¹ Det första sekreta bihanget stadgade alltså att Ryssland inte bara skulle avträda allt som Sverige förlorat under stora nordiska kriget ² utan dessutom ett inte obetydligt landområde nordost om Finland.

Det andra sekreta bihanget skulle endast öppnas om »thet Gud nådel. förbiude svenska wapnen till land eller siöss lida någon afbräck, eller någon annan oförtänkt conjuncture, med andra makters och grannars upwäxande afvund emot Sverige tilstötä». Om detta oföväntade skulle inträffa och ryssarna bjöd fred kunde man tänka sig att sänka anspråken.

Så är Rikdens ständer af then tankan at fridsconditionerne kunde så wida ändras, at man å Sweriges sida endast påstodo at, jämte the större öjarne Dagö och Ösel, samt alla the mindre ther omkring och uti Finska wiken belägne öjar, återbekomma hehla Estland och Ingermanland med Carelen och Kexholms län, samt alla ther innom belägne städer och fästningar med mera, aldeles effter Estlands och Ingermanlands gränsland widare öfwer Ladogasiön å Lappmarken och effter den gräns som war före åhr 1700.³

Även vid ett militärt bakslag hoppades man kunna avkräva Ryssland så gott som allt det territorium Sverige förlorat i freden 1721.

Bild 1. Sverige år 1700.

Bild 2. Sverige efter freden i Nystad 1721.

Det tredje och sista bihanget skulle öppnas endast om konjunkturerna i Europa »emot all förmodan» förändrades till svensk nackdel, om Sverige lämnades utan allierade eller om andra nationer rentav gjorde gemensam sak med Ryssland och anföll Sverige. Om den svenska krigsmakten dessutom kom att lida stort nederlag eller gick under av nöd så fanns ingen annan utväg än att ingå fred på följande villkor:

at hehla Carelen samt städerne och fästningarne Kexholm och Wiborg så och hehla Nievaströmmen med fästningen Nöte eller Schlüsselburg, staden Pettersbourg samt Cronstat och Cronslått till Swerige afstås, och at Ryssland förbinder sig at icke i hehla Finska wiken på något ställe af Est- eller Liflänska wallen underhålla några krigsskiepp, gallejor eller andra til krigsbehof beqwämlige fartyg [...]⁴

Även i det totala nederlagets timme skulle alltså Sverige avtvinga Ryssland en hård fred!

De sekreta bihangen har förbryllat eftervärlden. Med kunskap om det totala fiasko som anfallskriget så småningom ändade i är det svårt att inte förundras över dessa märkliga dokument. Hur kunde sådana statshandlingar över huvud taget produceras?

Bild 3. Sverige efter kriget med Ryssland enligt det första sekreta bihanget.

Historieforskningen har haft svårt att förklara innehållet i de sekreta bihangen. Underskattningen av Ryssland som militär motståndare och överskattningen av den egna kapaciteten har tyckts sakna verklighetsförankring. Som följd därav har upphovsmännen och hela den krigsaktivistiska rörelsen förklarats vara en irrig engångsföreteelse som forskarna, med hänvisning till det senare utfallet, på olika sätt förlöjligat. För ingen kunde väl på allvar tro att Sverige, vars Östersjövälde lagts i sotsvart ruin, skulle ha någon möjlighet att hävda sig mot det övermäktiga Ryssland?

Som vanligt när det gäller frihetstidens politiska historia har Carl Gustaf Malmströms auktoritativa uppfattningar fått stort inflytande över den senare historieforskningen. Malmström sökte förklara hattarnas stridslystnad framför allt som en irrationell rörelse hos en patriotisk och vanärad ungdomsgruppering men också som en bieffekt av partiets starka förbindelser med Frankrike.⁵ Denna bild har så gott som fullständigt och utan att ifrågasättas levt vidare i senare forskning.⁶ Mina egna källstudier

kring orsakerna till hattarnas ryska krig har, i anslutning till Fredrik Lagerroth, lett mig till slutsatsen att det utländska (d.v.s. franska) inflytandet inte bör tillmätas någon avgörande betydelse i vare sig utrikes- eller inrikespolitiken.⁷ Franska intressen hade visserligen stort inflytande över hattarnas utrikespolitiska blickfält, men man får inte göra misstaget att betrakta den svenska sidan som en passiv aktör i sammanhanget. Det mäktiga Frankrike – Sveriges klassiska allianspartner sedan trettioåriga krigets dagar – var väl snarare en fullkomligt naturlig instans att vända sig till om krigsplanerna över huvud taget skulle ha någon utsikt till framgång. Återerövringen av de åt Ryssland förlorade områdena var lika lite ett franskt projekt som stormaktsbygget från början varit det. Förklaringarna bör hellre rikta in sig på omständigheten att de män som styrde Sverige ännu 1741 knappast var några naiva ungdomar utan hade deltagit i stora nordiska kriget och upplevt stormaktens fall på mycket nära håll.⁸ För dem måste det stympade Sverige ha förefallit lika främmande och onaturligt som Stormaktssverige framstår för dagens svenskar.

Den här artikeln är ett försök att kasta nytt ljus över de sekreta bihangens uppseendeväckande innehåll och att ifrågasätta några vedertagna hypoteser kring dem. Uppslaget till studien fick jag i samband med arkivstudier kring förhållandena bakom Karl XII:s polska fälttåg. Bland Carl Pipers papper råkade jag på de många memorial som efter slaget vid Narva inskickades av svenska rådsherrar och diplomater till det kungliga fältkansliet. Segern aktualiserade nämligen frågan om det inte vore påpassligt att utnyttja tillfället till erövringar på den ryska sidan. Dessa erövringsplaner är nästan helt förbisedda av forskningen men kan, anser jag, hjälpa till att förklara innehållet i de sekreta bihangen.

För att sätta diskussionen i ett sammanhang inleds med en översikt över de politiska förhållandena i Sverige efter freden i Nystad 1721 och framväxten av den fientliga stämning mot Ryssland som ledde till hattarnas angreppskrig 1741.

»Bringa Ryssland inom urgambla grentzor»

Nystadsfredens hårda villkor upplevdes av den svenska statsledningen som ytterst temporära. Redan från 1723 års riksdag, den första efter fredsfördraget, återfinns i de sekreta handlingarna tydliga revanschtankar med udden riktad mot Ryssland.⁹ Under nästa ständermöte 1727 utfärdade sekreta utskottet en hemlig fullmakt som gjorde det möjligt för Kungl. Maj:t att, givet vissa utrikespolitiska konjunkturen, förklara Ryssland krig utan riksdagens hörande. Denna fullmakt förlängdes 1731 och hade då blivit ett fundament för utrikespolitiken. Frågan var inte om Sverige skulle återerövra vad som gått förlorat, inte heller *hur* det skulle gå till, utan endast *när* det skulle ske. Det rådde en fast

enighet om denna Sveriges utrikespolitiska målsättning. Ingen verkar heller ha betvivlat att det verkligen skulle vara möjligt att återfå de avträdde områdena. Även Arvid Horn – den store statsmannen, populärt och felaktigt känd av eftervärlden som en »fredens general» – omfattade återerövringstanken, men han var något försiktigare i bedömningen av rätt konjunkturläge.¹⁰ När den hornska regeringen inte engagerade Sverige i det polska tronföljdskriget 1733–1735, trots att krigsentusiasmen dominerade på 1734 års riksdag, blossade missnöjet med den förda fredspolitikerna upp och tog sig flera populära uttryck i pamfletter, verser och skådespel.¹¹

På riksdagen 1738–1739 störtades den hornska regeringen och hattarna grep makten. Med dem blev fullföljandet av krigsplanerna den svenska utrikespolitikens kortsiktiga målsättning. Carl Gustaf Tessin, som med förkrossande majoritet valts till lantmarskalk, utlovade i sitt öppningstal till ständerna ett »hederligt deltagande, när så påtränger, uti vår werlds almänna rörelser» – det vill säga krig – och förkastade »ett nesligt stillasittande och en blygsam ro».¹² Konungen lät samtidigt meddela »den åtrå och längtan, som Kongl. Maj:it alt sedan des upphøjelse på swänka thronen, haft, till at åter se des rike uti besittning af de igenom sidsta olyckelige kriget, till Ryssland afträdde provinçier».¹³ De tidigare riksråden ställdes inför en hård inkquisition eftersom regeringen ingått förbund med Ryssland 1735. Detta hade stridit mot sekretas utskottets instruktion från året innan, som tillkommit i syfte »att bereda sig medel och fördehlachtige författningar at framdeles kunna bringa Ryssland innom urgambla grentzor». Genom det ryska förbundet hade rådet avvikit från ständernas målsättning. »Så synes», dundrade beskyllningen, »att den nya förbindelsen med Ryssland, på hwilken machts förnedring alla dessa författningar syfta, hafwer warit twert emot rjksens ständers plan och beslut». I åtalet mot råden underströks det ytterligare att Rysslands förnedring skulle vara Sveriges primära riktlinje.¹⁴ Under riksdagen 1740–1741, som genomgående upptogs av krigsplanerna, flammade de antiryska stämningarna upp, delvis upphjälpta av ursinnet över mordet på den svenska diplomaten Malcolm Sinclair 1739. Känsloerna avspeglas i en visa av Anders Odel:

Du menar Swerje bör ha lärdt
 Af förra Fägde-tider,
 At intet reta Ryssens Swärd;
 Slikt tal jag icke lider,
 Han nogsam retat oss, min vän,
 Och slog oss kriget sista;
 Låt honom nu få stryk igen
 Så rygg och reffen brista.¹⁵

Det är viktigt att betrakta det sekretas bihanget mot den här bakgrunden.

Den tvetydiga Rysslandsbilden

Föga uppmärksammat i den svenska historieskrivningen är det faktum att Rysslandsbilden i Sverige hade två ansikten. I den ena utmålades Ryssland som en oerhörd fara, i den andra degraderas Ryssland till en obetydlig randstat i öster. Rysskräcken har, utan att problematiseras som fenomen, berörts i ett par populärhistoriska volymer,¹⁶ men den allmänt nedsättande synen på Ryssland saknar grundligare utredning. Det är denna som är av intresse i det här sammanhanget.

När den ryska frågan debatterades under riksdagarna 1734, 1738–1739 och 1740–1741 framkom ständigt den duala Rysslandsbilden som en viktig ingrediens i argumentationen. Freden i Nystad hade, som det hette i Kungl. Maj:ts sekreta proposition från 1723, undertecknats endast för att rädda riket från ryssarnas vidare intrång. Sverige hade, ställt mot den övermäktiga ryska fienden, varit oförmöget att värna sig och nödgades avstå de baltiska besittningarna för att rädda rikets kärnland från krigets vidare härjningar. Kriget hade försatt Sverige i ett farligt svaghetstillstånd, men detta behövde inte bli permanent om man medelst en försiktig utrikespolitik kunde återfå styrka och kraft. Sverige skulle då kunna vinna »förkofring effter handen» och få tillfälle att återigen resa sig.¹⁷ I dessa uttalanden ser vi redan tanken på revansch, om än i förtäckta ordalag.¹⁸

Den tilltagande känsla av styrka som hattpartiet bar med sig innebar en omsvängning i det här synsättet. Man ansåg att Sverige redan under det tidiga 1730-talet återhämtat sig så väl från det stora nordiska krigets olyckor att revanschplanerna mot Ryssland kunde sättas i verket.¹⁹

I den krigsaktivistiska retoriken utmålades Ryssland dels som oerhört mäktigt och kraftfullt, dels som försvagat och splittrat. Den tvetydiga bilden framträder klart i en diskussion i sekreta utskottet under riksdagen 1738, då ett projekt till Finlands försvar, författat av generalen Axel Löwen föregående år, togs upp till diskussion. Löwen, som på plats inspekterat de förfallna finska gränsfästningarna, konstaterade i sitt koncept att omfattande reparationer och förstärkningar var nödvändiga. Löwen föreslog att två värvade regementen i Skåne skulle föras över till Finland för att påskynda det angelägna försvarsarbetet. Projektet ledde till en häftig debatt i sekreta utskottet men godtogs slutligen med en väsentlig modifiering. Några digra utlägg för utbyggande av fästningar skulle det inte bli tal om. Charles Emil Lewenhaupt ansåg det bättre att »allenast underhålla wärcken och defendera sig med manskap samt använda penningarne till andre nödighe behof». ²⁰ Att inkvartera ett par tusen infanterister i några undermåliga gränsfästningar var alltså den åtgärd varmed man skulle säkra den östra gränsen. Det var också den här linjen som sedermera vann majoritetens samtycke, trots att Löwen protesterade mot hur hans förslag hade förvanskats.²¹ Ryssland var på samma gång övermäktigt och

ofarligt i den krigiska retoriken. Ett uttalande av lantmarskalken Carl Gustaf Tessin speglar tankemönstret: »ty ehuru swag wår granne torde anses», påpekade han, »kunde han dock i höst öfwerfalla och ruina landet till wår största skada».²²

På sommaren 1739 framställde riksrådet Carl Sparre ett förslag på att föra över ytterligare 8 000–9 000 man till Finland. Sparre ansåg att soldaterna var en behövlig förstärkning av det finska försvaret och de kunde dessutom användas för ett angrepp mot Ryssland, som sedan 1736 befann sig i krig med Turkiet. Dessutom, menade han, skulle transporten kunna »afskräckja Ryssland Wiborg, Ingermanland samt Pettersbourg».²³ Sparre trodde alltså att Sverige enbart genom styrkedemonstrationer skulle kunna få Ryssland att avstå sin huvudstad med omnejd. Trots att det rysk-turkiska kriget tagit slut 1739 fortsatte man att debattera den här linjen i sekreta utskottet på riksdagen året efter. Det hette då att man genom militära rörelser vid den ryska gränsen skulle kunna förhandla med Ryssland »armata manu» (med väpnad hand) och på så sätt pressa Ryssland till att avstå land till Sverige. Den politiskt meriterade biskopen Herman Schröder utlade i en av dessa diskussioner uppfattningen på ett belysande sätt:

För min del förstår [jag] ej annat med en negociation armata manu, än en sådan negociation, hwarwid wi låta wår mächtige granne ryssen först förstå, hwad wi hafwa til at klaga öfwer honom och hwad upförande emot oss, hwad owänlige, och effter alt utförande fientlige mått, och steeg har desse åhren bärtåt tagit til wårt widare förtryck, sedan igenom den nystädske freden wåre provincier, förmurar och brödcamar oss äro beröfwade; och däruppå wårt fattade slut och upsåt, at om han ej strax til wårt rikets trygg- och säkerhet, för hans hotelser och öfwerwäldiga macht, lemnar oss med godo de fästningar och landskap igen, som af ålder hördt oss til, och wåre förmurhar warit, samma drager sin siömacht uhr Östersiöen, förorsakas wi strax utan uppehåld och drögsål med den macht Herren Gud oss förlänt i Herrens namn, och i förtröstan på Hans mächtige arm och hielp, söka räddning ifrån det ook af dependence, af underliggande och stadig skräckande fruchtan, som han hittils uppenbarligen för hela werlden sökt hålla oss uti [...]²⁴

Ryssland hade hållit Sverige i skräck allt sedan den hårda freden i Nystad men nu skulle det räcka med att skramla med vapnen för att skrämna ryssarna till att återlämna allt som de tagit, ansåg Schröder.

I ett betänkande från den mindre sekreta deputationen från februari 1741 målades en mycket hotfull bild av Ryssland upp. Samtidigt hävdades att den ryska regimen var djupt hatad av sina egna undersåtar och att den därför tvingades skydda sig från folket med armén. De ryska stridskrafterna måste därför ständigt vara stadda i rörelse:

Och som Finland är närmast belägit, så är ock naturligit, at thet bäst passar sig med theras afsigter, samma storfurstendöme at angripa, om ej i tanka, at utwidga ryska gränserna, dock at under sken af ett krig så hålla arméen til nationens underkufwande och bibehållande uti en framgen undergifwenhet och blind lydna.²⁵

Samma föreställning kan studeras exempelvis i den nyutnämnde landshövdingens i Kymmenegårds län Carl Johan Stiernstedts »Oförgräpelig tankar», ett slags föregångare till Sven Hedins *Ett varningsord* från 1912.²⁶

Det var mot bakgrund av föreställningen att Ryssland ämnade angripa Finland som hattarna lyckades rättfärdiga rustningarna och trupptransporterna. Samtidigt hävdades det att Ryssland var så pass försvagat att om svenska trupper hotfullt marscherade längs den ryska gränsen så skulle man utan våld kunna erhålla stora landområden – inklusive den ryska huvudstaden. Det var en paradoxal Rysslandsbild, och det är lätt att dra slutsatsen att hotbilden konstruerades som en del av hattarnas krigshetsande propaganda. Att förbereda krigshandlingar under förevändning att det rör sig om preventiva försvarsåtgärder gör inte hattarna särskilt unika i historien.

En förklaring till den dubbla synen på grannen i öster kan, som Eirik Hornborg påpekat, bero på att hotet från Ryssland var påtagligare i Finland än i övriga Sverige och att hotbilden mot den östra rikshalvan därför användes som ett argument av politikererna i Stockholm, där rysskräcken däremot var lindrigare. Finland hade varit ockuperat av Ryssland 1713–1721 och efter fredssluten hade den ryska gränsen på flera håll kom drastiskt närmare.²⁷ Kari Tarkiainen har dock kunnat belägga att det i Finland upplevda rysshottet utnyttjats i den inrikespolitiska maktkampen i Sverige mycket tidigare, till exempel i striden mellan Karl IX och Sigismund.²⁸ Rysskräck och ryssfruktan hade i själva verket funnits allt sedan medeltiden. Tarkiainen har också hittat belägg för att det vid sidan av hotkänslorna funnits en motsatt åsikt, nämligen »ringaktning eller nedvärdering av Ryssland som utrikespolitisk maktfaktor».²⁹ Tarkiainen gör tyvärr ingen fördjupad analys av detta fenomen utan nöjer sig med att studera hur Ryssland från Gustav Vasa till Gustav II Adolf och Axel Oxenstierna beskrevs som den stora faran. Redan vid denna tid uppträdde profetian om att ryssarna i framtiden skulle »ahngripa Finland på alle orter» och »opfylla heele Östersiön med skepp och lådior».³⁰ Det är symptomatiskt att den sortens argumentation ofta användes som skäl för att angripa Ryssland och göra stora erövringar i öster. Själva verkar aktörerna inte ha sett någon motsättning i att de på en gång förfasade sig över Rysslands förfärliga makt samtidigt som de deklarerade samma rikets svaghet. Det var i den här tanketraditionen som de sekreta bihangen tillkom.

Karl XII och hans rådgivare

»Jagh kan äy necka», skrev kanslipresidenten Bengt Oxenstierna den 29 september 1700 till kungliga rådet Thomas Polus vid det svenska fältkansliet, »at då iag täncker der uppå, huad för formidabla fiender K. M:t lærer för sigh finna då han nu kommer öfwer

siön, at det mig icke qwälier och ängslige tankar förorsakar!» Bakgrunden till det stora nordiska kriget är så vida bekant att det inte behöver återupprepas här, men i juli samma år hade Danmark tvingats ur den svenskfientliga koalitionen efter de svenska truppernas landstigning på Själland. Nu hade Karl XII satt sig i spetsen för huvudarmén för att undsätta Riga och Narva som belägrades av sachsiska respektive ryska trupper. För Oxenstierna såg utsikterna till framgång inte vidare goda ut och han beskrev för Polus sin önskan att Sverige sökte fred med åtminstone en av motståndarna. I synnerhet oroad sig Oxenstierna för ryssarnas framfart:

Får fienden [Ryssland] någon ohrt in som ligger wedh siön, lærer han äy wara godh at få der uhr igen, ty zaren wil hafua en foth i Östersiön och den lærer han medh gewalt maintenera det kosta huadh det will. Wi hafua altså orsack at mesnagera denn som os hiälpa wela, til en önskelig fredh medh den eena fienden, på det wij den andra måga kuna medh så mycket större vigeur emot stå.³¹

Karl XII tvekade dock inte, landsteg i Estland och besegrade i november 1700 den ryska armén vid Narva och vände sig sedan söderut för att angripa de sachsiska trupperna utanför Riga. Oxenstiernas och rådmännens skrivelser har av historiker ofta setts som det kloka förnuftets talan gentemot den krigiska ynglingakungen som tanklöst for fram och invecklade Sverige allt djupare i det stora krig som slutligen resulterade i den svenska stormaktens undergång. Carl von Rosen, själv en stor kritiker av Karl XII:s övermodiga krigspolitik, drar redan på första sidan i sitt arbete *Bidrag till kännedom om de händelser som närmast föregingo svenska stormaktsväldets fall* (1936) slutsatsen, att »Sveriges förnämsta statsmän [...] insågo alla redan vid krigsutbrottet, att Ryssland var Sveriges farligaste fiende».³² Kungen gjorde det dock inte och försvann ned i Polen och lämnade vägen fri för ryssarna att återigen angripa de svenska Östersjöprovinserna.

Det här synsättet har fått starkt genomslag i historieskrivningen, förmodligen därför att Oxenstiernas och rådmännens förmaningar till kungen i efterhand och med facit i hand kunnat ses som klarsynta profetior över vad som väntade om den vårdslösa kungliga politiken fortsatte. Men bilden är inte så enkel. Återigen uppträder synen på Ryssland som farlig respektive ofarlig motståndare.

Nils Gyldenstolpe, en av Oxenstiernas traditionella motståndare i rådet, hade redan tre dagar före kanslipresidentens brev till Polus författat ett motsvarande brev ställt till kungen. Gyldenstolpe önskade i sitt brev att kungen skulle sluta fred med kung August av Polen – som angripit Sverige i egenskap av sachsisk kurfurste – »och kanske medh heela republiquen Polen sedan straxt ingå en societam armorum emoth ryssen, ther både EKM:tt och Pohlen haf:r en wijd baan att göra conquester». Gyldenstolpe tillade att det också var »Gudz behagh att EKM:tt rundt omkringh sättjer dhess rijkes grentzer i frijd och säkerheet igen».³³ Om vapnen riktades mot Ryssland, menade Gyldenstolpe, väntade stora erövringar och det var i första hand August man borde söka fred med.

Efter segern vid Narva verkade Gyldenstolpes åsikt besannas. Ryssland var temporärt slaget och många ansåg att Sverige stod inför ett fabulöst tillfälle att utvidga gränsen i öster. Bengt Oxenstierna fick all anledning att omvärdera sin uppfattning angående rikets »formidabla fiender». Det kungliga högkvarteret översvämmades under våren 1701 av idel skrivelser från distingerade svenska statsmän som alla lyckönskade majestätet för de erhållna segrarna och i långa utläggningar föreslog hur politiken nu skulle läggas upp. För rådgivarna utgjorde den uppkomna situationen ett briljant tillfälle att skrida till offensiv. Så snart som möjligt, ansåg de, borde kungen sluta fred med August för att med all kraft bekriга Ryssland. Detta var samtliga råd och fältkanslister överens om, även de två antagonisterna Gyldenstolpe och Oxenstierna.³⁴

Kungen var dock föga intresserad av att ända det polska kriget för att inleda en offensiv mot Ryssland. Redan mot slutet av 1700 eller början på 1701 hade Karl XII beslutat sig för att avsätta August från Polens tron och alltså fördjupa kriget på polsk mark.³⁵ Ett fortsatt krig mot August riskerade att bli mycket utdraget, menade rådgivarna, och Sverige borde därför välkomna hans fredssträvanden och förhandla fram en förlikning så snabbt som möjligt. Vidare trodde de att om Karl XII visade sig ovillig att sluta fred med August skulle omvärlden snart misstänka att Sverige planerade att utöka sina baltiska besittningar genom landvinningar på den polska republikens bekostnad. Erövring av polsk mark kunde dock leda till allvarliga förvecklingar med utomstående makter som ville förhindra svensk expansion kring Östersjön. Fördelen med Ryssland, å andra sidan, var att därifrån kunde man göra landvinningar utan att väcka avund eller motstånd från andra makter.³⁶

Helt i anslutning till rådgivarnas uppfattning ansåg kungen att August med sin intakta sachsiska krigsmakt utgjorde den främsta motståndaren. Deras åsikter skilde sig dock rörande själva slutförandet av det polska kriget. Medan rådgivarna ville ha en så snabb fred som möjligt ämnade Karl XII förfölja August för att tillintetgöra dennes armé och politiska maktposition som kung av Polen. Fälttågsplanen för 1701 hade emellertid satts upp i enlighet med rådgivarnas skrivelser. Armén skulle på sommaren driva bort de sachsiska stridskrafterna kring Riga, jaga in dem i Litauen och på kurländsk mark söka försörjning för den svenska krigsmakten. När detta var genomfört skulle offensiven mot tsaren återupptas med full kraft och Ryssland invaderas från fyra olika håll. Planen, som sattes upp av generalkvartermästaren Carl Magnus Stuart, var dock något av en logistisk skräckvision. Enbart uppbringandet av livsmedelsförråden skulle kosta astronomiska summor och ske på mark som redan nogsamt utplundrats av ryska och sachsiska trupper.³⁷ Polen blev ur det perspektivet ett så mycket mer frestande anfallsmål för kungen. Det är dessutom troligt att den allmänt rådande attityden till Ryssland – att det skulle vara enkelt att göra erövringar på den sidan – grundlagt förvisningen hos kungen att det ryska hotet aldrig var så farligt och att man alltid kunde avvärja det så snart den polska frågan fått sin önskade avslutning.

När rådgivarnas välmenande förmaningar till kungen inte hörsammades återuppstod intressant nog den ryska faran i argumenteringen. »Men wisseligen lærer ryssarne komma igen som uhrwädret», skrev Samuel Åkerhielm d.ä. i ett brev i juni 1701 och tillade, att »fast de ej wore alle guerriers, så kunna de dock som gräähåppor öfwerfalla och öfwertäckia landet».38

Olivekranz' memorial

Den 9 juli 1701 ägde den framgångsrika överången av Dünafloden rum som resulterade i att den sachsiska invasionshären retirerade tillbaka till Litauen och möjliggjorde den svenska ockupationen av Kurland. Om konjunkturerna varit goda för Sverige efter Narva var de nu förträffliga. Såväl de polska som de ryska vidderna syntes ligga öppna för svenska krigståg.

I ett brev från Johan Olivekranz till Carl Piper den 13 augusti 1701 har avsändaren bifogat en intressant skrivelse, ställd till kungen, med titeln »Oförgripeligit betänkiande öfwer kriget ock freden med Ryssland».39 Olivekranz hyllade i panegyriska ordalag det unga majestätets inledande krigsframgångar – Själland, Narva, Düna – som skulle lända konungen och riket historisk berömmelse:

Men dät synes än ett större wärck återstå, neml att Kongl Maj:t må kunna sitt rikets gränsor utwidga med flera länders underläggande, effter sina kungeliga förfäders lofliga eftersyn, hwilket på ingen sida bättre ock beqwämligare, ej eller till större fördel ock rike[re]s försvar, sig kan göra låta, än äfwen uppå den ryska sidan; hwartill ock tillfället synes wid närwarande tid wara det bästa som önskas kan, emädan fienden är allareda en stor fruktan injagat, ock de andre riksens naboer äro så inweklade uti det keiserliga ock fransöska spelet [spanska tronföljdskriget], att Kongl Maj:t ifrån ingendera af dem har något hinder att befa.

Vilka länder var det som åsyftades? »[D]å man cartan af Muscowien sig företager», förklarade Olivekranz, »lär man finna därsammastädes en gräns som emellan Sverige ock Ryssland synes af Gud sielf genom naturlige wägar wara utmärkt». Den himmelskt utstakade gränsen löpte längs med ett flodsystem från den litauiska gränsen i söder över sjöarna Ilmen, Ladoga och Onega ända till Vita havet i norr:

dessa floder och siögar göra [en] naturlig gräns, som innesluter hela pleskowska [pskovska] gebietet, med en del af det novogorodska, ock sidst det stora nordiska landstreckt wid Hwita hafwet, som iag skattar för fäderneslandet en stor fördel, det iag lemnar till en annan gång att bewisa; men önska allenast denna gränsen wore nu i detta kriget till att winna, som en stor trophé ock segerteckn af Kongl Maj:ts glorieusa wapn.

Olivekranz tillade även att hela novgorodiska länet kunde komma att läggas till i ett eventuellt fredsackord så att hela Ladogasjön med dess stränder på alla sidor kom under den svenska kronan. Här kom han dock på sig själv i sin kartografiska iver och tillade att man kanske borde nöja sig med att kräva den av Gud och naturen utstakade gränsen: »Ther är nog för en gång», skrev han, för »som ordspråket lyder, tag wackert, så får du taga två gånger». Det är en mycket intressant Rysslandsbild som framträder i Olivekranz' memorial eftersom erövringskonceptet är så gott som identiskt med det som framkom i det första sekreta bihanget 1741. Vi ser här en uppenbar föregångare till hattarnas expansionistiska önsketänkande, fyrtio år innan det fästes på papper. Att det råder en sådan likhet mellan de båda koncepten är knappast en tillfällighet.

Oxenstiernas »politiska testamenten»

Ett dokument som fått orimligt stor betydelse för synen på rådsherrarnas motsättningar med Karl XII är Bengt Oxenstiernas memorial av den 5 mars 1702. Skriften finns i avskrifter i så gott som alla större handskriftsamlingar av rang och är även tryckt i Jöran Nordbergs *Carl XII:s historia* (1740). Här har använts en avskrift med titeln: »Några Consilier angående kriget med Zaren i Muskow och konungen i Pohlen. Gifne i Stockholm den 5:e Martii åhr 1702».40 Intressant i sammanhanget är den bild av Ryssland som framkommer i Oxenstiernas skrift och som fullständigt avviker från den rysskräck som dominerade hans brev till Polus i september 1700.

Oxenstierna förkastade i stort planerna på det polska fälttåget – som stod i begrepp att påbörjas eftersom den svenska huvudarmén redan gett sig in i Litauen – och varnade kungen, med en rad mer eller mindre välgrundade skäl, för att fördjupa konflikten med August.41

Efter de mästas tycke som sakerna penetrera, hålles före situationen så wäl af våra, som världens affairer ännu för tiden ey wara så fattade, at det skulle kunna utan stor hazard entreprenneras. [...] Eders Maj:tt är däremot nu helt allena och utan wänner, som Eders Maj:tt förmå bispringa, eller på andra ställen kunde giöra diversion; Eders Maj:tt är dess utan i wärckelig krig med ryssen, som därigenom skulle få lufft att anwända en stor effect på hwariehanda sätt och ställen.

Oxenstierna rådde kungen att låta republiken verka som medlare i konflikten mellan Sverige och Sachsen och att i förhandlingarna med polackerna driva två linjer. Den ena var att Sverige av Polen borde få något slags ersättning för den skada som den polske kungen har åsamkat riket. Detta ansåg han inte att polackerna kunde neka till eftersom de indirekt, genom att låta August hålla sina sachsiska trupper på polsk mark, understött dennes krigshandlingar. En rimlig sådan »satisfaktion» borde vara att Sverige

erhöll den del av Livland som fortfarande tillhörde republiken.⁴² Den andra linjen borde vara »at komma dem att begripa det republicquen med Swerige hafwer ett gemüt-samt interesse emot ryssen, som är bägges arf fiende, och att [...] nu wore rätta tijden att recuperera de härlige provincier, som äro [...] Polotsko, Witesk, Smolensko, Kiow, Czernikow och sielfwa Podolien, som öfwer hundrade mijl i längden sig utwidga och af Ryssen äre Republicquen ifråntagne». Man borde också, tillade Oxenstierna, »wijsa dem, att de än kunde alt igentaga så godt som utan swärdzägg, effter som Eders Majj:tt skulle sysselsättia Ryssen på andra sidan». Utan något vidare motstånd ansågs det möjligt för Polen att med svensk hjälp återerövra över hundra mil land från Ryssland. Sverige blev i så fall inte heller lottlös:

Så kunde i medlertid Eders Majj:tt nyttia lägenheten att wända des victorieuse wapn emot den andra nembl: ryssen, hwarest mehr avantage för Eders Majj:tt skulle wara att förwärfwa; ty på den sidan kan Eders Majj:tt sig utwidga, utan at gifwa jalousie åt någon, hwilket ett stort moment är i alla desseiner, som med bestånd skola utföras, och pläga de potentater, som pläga giöra conquerter först öfwerwäga om de och upwäckia andra mächtige potentaters missnöije [...] Ty om så är äre de intet beständige utan förfalla snart igen, detta hafwer Eders Kongl. Majj:tt på den ryska sijdan eij att befahra. Och skulle man förmoda, att där Eders Majj:tt har ryggen frij för republicquen Pohlen och får bruka dess force allena emot zaren, Eders Majj:tt igenom dess tapperheet med Guds hielp snart skulle komma till rätta med honom och obligera att ingå de conditioner Eders Majj:tt sielf täcktes honom föreskrifwa, nembliken att affträda Eders Majj:tt till dess satisfaction pro praeterita och till dess securitet för det tillkommande, det som Eders Majj:tt lärer skatta för dess convenence och nödig wara till en god barriere, hwarigenom dess undersätare kunde sättias a couvert för alla vidare insulter.

I Oxenstiernas memorial ser vi återigen en föregångare till det sekreta bihanget av år 1741. Medan allehanda problem hotade att möta de svenska arméerna i Polen – Oxenstierna siade att de flesta soldaterna skulle dö av svält och sjukdomar där – skulle uppenbarligen inget sådant ligga till hinder för de stora erövringar som kunde göras på ryska områden.

Johan Olivekranz delade i stort Oxenstiernas åsikter och hade säkerligen tagit del av memorialets innehåll (liksom Oxenstierna förmodligen läst Olivekranz' från 1701). Han hoppades, skrev han i ett brev till Carl Piper den 1 juni 1702, att ett förbund kunde upprättas mellan Sverige och Polen varigenom republiken efter en gemensam framstöt skulle återfå Smolensk, Ukraina och Podolien och Sverige i utbyte kunde komma i besittning av Kurland. Men Olivekranz misströstade om framgången av ett sådant alltför »widlöfftigt» projekt och menade att huvudsaken var att fred slöts med Polen:

Thy iag läncktar alt därefter att Kongl Majj:tt måtte engång med alfwar kunna wändas emot czaren, hwilken i mitt sinne synes mera trolöst handlat, än någon annan, ock där är något mer att taga ock

behålla til Sweriges största fördel, som iag tilförende förmålt om. Det wore en wacker marche med arméén, directe genom Litowen ock åth Smolensko; ock är det den genaste wägen til Muskow: dock kan man ifrån Smolensko taga af på wänster åth Novogorod ock Pleskow.⁴³

I denna kartbordsvision ser vi än en gång det mönster som återkom i det sekreta bihänget. Historiker har velat hävda att riksrådskretsen, och därinom främst Bengt Oxenstierna, förespråkade en fredligare linje än den krigiske unge kungen. Tolkningen framfördes med stor inlevelseförmåga av Fredrik Ferdinand Carlson i hans monumentalverk *Sveriges historia under konungarne af pfalziska huset*:

På konungen berodde det helt och hållet, om landet skulle få fred eller icke; den åldrige kanslipresidenten påminde om Sveriges utblottade tillstånd och bad på det bekligaste, att konungen måtte bevilja den. Sjelf såg han sin lefnads slut nalkas: detta wore kanske det sista ord, han hade att säga till sin konung; han bönföll om fred. »Eljes», skref han, »ser jag för mig en afgrund». [...] Nästan med döende sinnen hade den åldrige statsmannen uppptecknat sina råd: det var, efter ett halft århundrades stats-tjänst, hans afsked till Sveriges yttre politik, och denna politik stod också nu, såsom han riktigt förut-såg, på vändpunkten till ett nytt tidevarf.⁴⁴

Det är en rätt så grov tolkning av memorialets innehåll som Carlson gör sig skyldig till. Det är också den här framställningen som frammanat bilden av en döende visdomsbärande – Oxenstierna avled den 12 juli 1702 – som i ett sista försök vädjar om fred till den ostyrige ynglingakungen. Tolkningen hade väl inte varit till någon skada om det inte ännu i en kursbok för universitetsstudier heter att kungens rådgivare med Bengt Oxenstierna i spetsen förgäves manade till en försiktigare linje än Karl XII.⁴⁵ Det är Carlsons spöke, snarare än Oxenstiernas, som går igen i den framställningen. Uppenbart har historien om det stora nordiska kriget lästs baklänges. Det framgår nämligen tydligt av de många skrivelserna i de svenska triumfernas spår – i synnerhet av Olivekrantz' och Oxenstiernas memorial – att Ryssland inte alls sågs som den farligaste fienden utan tvärtom som den minst farliga och att Sverige därför borde utnyttja den uppkomna fördelaktiga situationen för en kraftfull offensiv i österled. Ett fortsatt krig mot Ryssland sågs som mycket attraktivt eftersom det kunde bana väg för erövringar i öster. Varför inveckla armén i ett komplicerat krig mot August när vidsträckta ryska länder samtidigt låg öppna för svenskt underkuvande?

Optimisten Karl XII – en anekdotisk exkurs

I ett kort meddelande i *Karolinska förbundets årsbok* 1943 återger Adam Lewenhaupt en episod som belyser Karl XII:s egen inställning i de frågor som här behandlats. Det gäller det svar som Karl XII gav på ett krav om ersättning för några genom krigshändelserna

i Estland oåtkomliga gods som av kronan förpantats till en svensk general år 1700 som säkerhet för ett lån. I sin medellöshet vände sig arvtagarna till de förpantade godsen, en annan general och dennes fru, till Karl XII med vädjan om ekonomisk upprättelse. Kungen lät svara att »såsom Hans Maj:t förmodar innan kort bekomma desse länder tillbakads; altså kan generalen då antråda de av fienden inkräktade räntor». Detta var i januari 1718.⁴⁶

»En världsfrämmande optimist in i det sista», avslutar Lewenhaupt, som väl med meddelandet vill göra en poäng av den hopplöshet som rådde i krigsläget och den stúpida optimism som tycks ligga dold i svaret. Om inte kungen här gjorde sig skyldig till något slags grymt skämt mot sina undersåtar förs en nutida läsares tankar lätt till Adolf Hitler, som under slutskedet av slaget om Berlin 1945 flyttade omkring redan utplånade arméer på kartbordet i generalstabsrummet i sin bunker. Men mot bakgrund av den här studien kan uttalandet få en helt annan innebörd, nämligen att Karl XII på fullaste allvar trodde sig kunna besegra Ryssland och återvinna de förlorade provinserna. Om man åt Polen kunde utlova ett hundra mils ryskt land i en handvändning, vad skulle då inte Sverige kunna vinna från Ryssland trots de stora motgångarna!

Vad Karl XII personligen hyste för bild av Ryssland förblir dunkelt, men hans syn på tsarriket borde inte ha avvikit särskilt mycket från den gängse i rådet och fältkansliet. Kriget mot Ryssland kunde vinnas genom en enda samlad kraftoffensiv och då skulle man inte bara kunna återerövra vad som en gång förlorats utan också förlägga de svenska gränserna än längre österut. Att Karl XII inte var någon erövrare – som Voltaire, och många med honom, har hävdat – kan en gång för alla förkastas som fantasier. Troligen var Karl XII:s erövringsplaner mycket omfattande och han var säkerligen inte främmande för sådana erövringar som omtalades i exempelvis Olivekranz' memorial. Det är också känt att Karl XII redan tidigt förberedde ett svenskt annekterande av Kurland,⁴⁷ och det är knappast omöjligt att kungen tänkte sig att den polska republiken efter ett framgångsrikt svenskt fälttåg mot Ryssland frivilligt skulle avstå Kurland till Sverige i utbyte mot ryska områden. Hur Karl XII:s erövringsplaner gentemot Ryssland i detalj såg ut är inte känt, men han var förmodligen inte främmande för den sortens expansionstankar som uttrycktes i Olivekranz' memorial och som återkom i det sekreta bihanget från 1741.

Slutsats och sammanfattning

Den här korta studien har syftat till att problematisera den svenska Rysslandsbilden under 1700-talets första hälft genom att ställa i synnerhet tre dokument mot varandra: Johan Olivekranz' memorial från 1701, Bengt Oxenstiernas politiska testamente från

1702 och det sekreta bihanget från 1741. Inledningsvis redogjordes för innehållet i sekreta bihanget, som var de fredsvillkor som Sverige avsåg att ingå med Ryssland efter det krig som inleddes 1741. Dokumentet har ofta framhållits som totalt verklighetsfrånvänt, men genom studiet av föregångare till det sekreta bihanget, såsom Olivekranz' och Oxenstiernas memorial, har det kunnat påvisas ett idémässigt samband över tid. Inte bara stämmer de fantastiska erövringstankarna som gör sig gällande i dokumenten väl överens med varandra, vi ser även en konsekvent Rysslandssyn över tid.

Rysslandsbilden hade två ansikten. Å ena sidan framhölls Ryssland som en stor fara – den klassiska »rysskräcken» – å andra sidan nedvärderades Ryssland i andra sammanhang, särskilt som militär motståndare. Frukten för Ryssland framstår som ett element i den krigiska argumenteringen både 1701 och 1741. Om man inte satte Sverige i säkerhet genom att skapa en buffert mellan rikena så skulle ryssarna förr eller senare angripa Sverige med fruktansvärd kraft, ansågs det. När Ryssland var temporärt försvagat upplevde man ett gyllene tillfälle att nå denna målsättning, och då verkar man inte ha sett några hinder i vägen mot framgång. Ryssland uppmålades som en granne från vars territorier stora landvinningar stod att göra utan vidare ansträngning. Enorma ryska områden skulle läggas till det svenska väldet.

Studien har också ifrågasatt några av historieskrivningen vedertagna uppfattningar. Det sekreta bihanget har beskrivits som fullständigt irrationellt och främmande, som ett tidsdokument över en statsledning som förlorat alla proportioner i synen på sig själv och på omvärlden. Jag anser dock att det sekreta bihanget måste ses mot bakgrund av de föreställningar om Ryssland som hade funnits i Sverige sedan länge. Uppfattningen att alla erövringstankar riktade mot Ryssland skulle ha varit befängda redan under 1700-talet första hälft återspeglar det senare 1700-talets och 1800- och 1900-talens utveckling, då Rysslands betydelse stadigt ökade och hotbilden mot Sverige, i synnerhet efter kriget 1788–1790 och 1808–1809, växte ytterligare. Jag menar att det tvärtom var Rysslands uppträdande som den tredje makten i Östersjön efter det stora nordiska kriget som sågs som något fullkomligt onaturligt och högst tillfälligt av svenska statsmän.

En annan uppfattning som mot bakgrund av den här studien bör revideras är den att Bengt Oxenstierna och Karl XII:s övriga rådgivarkrets var fredligare än den styvnackade kungen. Att de förgäves vände sig till Karl XII med vädjan om fred är visserligen sant, men det rörde endast det polska kriget. Såväl Oxenstierna som Johan Olivekranz ger i sina memorial uttryck för viljan att kungen skulle avsluta det polska kriget för att angripa Ryssland i stället. Att forskare kommit fram till slutsatsen att statsmännen därför var klokare än kungen och redan tidigt insåg att Ryssland var Sveriges »farligaste fiende» är vantolkningar som beror på att historien om det stora nordiska kriget blivit

läst baklänges. Med Poltavanelerlaget 1709 och Nystadsfreden 1721 för ögonen är det lätt att övervärdera de uttalanden som redan 1700–1702 hävdade att kriget mot Ryssland borde vara den svenska krigsstrategins främsta målsättning. Men de statsmän som vände sig till Karl XII med omständliga memorial och skrivelser för att driva honom i den riktningen hävdade inte att Ryssland var Sveriges främsta motståndare i kriget, utan tvärtom att det var den svagaste motståndaren. Krig mot Ryssland framhölls som mycket fördelaktigt till skillnad från det i Polen.

Ryssland betraktades inte som någon stark stat, vare sig 1701 eller 1741. Dess makt-tillväxt under Peter den store framstod som tillfällig. Rysslandsynen är – utifrån vad man kan utläsa av de dokument som legat till grund för denna undersökning – oförändrad mellan 1701 och 1741.

1. Deputerade över fredsvillkorens protokoll, 10/8 1741, R 2749, Riksarkivet (RA).
2. I freden vid Nystad 1721 avstod Sverige Estland, Livland, öarna Ösel och Dagö, samt Ingermanland, Viborgs och delar av Kexholms län.
3. Deputerade över fredsvillkorens protokoll, 10/8 1741, R 2749, RA.
4. Deputerade över fredsvillkorens protokoll, 12/8 1741, R 2749, RA.
5. Se t.ex. Carl Gustaf Malmström, *Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statsvälföringen 1772*, 2, Stockholm 1895, s. 286f., 314f., 317, 320f., 375, 391, 321; s.st., 3, 1897, s. I–II.
6. Se t.ex. Göran Behre, »Frihetstiden och gustavianska tiden», i *Sveriges historia 1521–1809. Stormaktsdröm och småstatsrealiteter*, Stockholm 1985, s. 261–264; Sten Carlsson, »Hattarnas krigspolitik 1739–1743», i *Den svenska historien*, 8. Karl XII, stormaktens fall, Arvid Horn, fredens general, Stockholm 1995 [1967], s. 202–205; Lars Ericsson, *Svensk militärmakt. Strategi och operationer i svensk militärhistoria under 1500 år*, Stockholm 2003, s. 86ff.; Martin Hårdstedt, »Villmanstrand 1741. Hattarnas övermod», i *Svenska slagfält*, Stockholm 2003, s. 359ff.
7. Fredrik Lagerroth, *Sveriges riksdag*, 5: Frihetstidens maktägande ständer, I, Stockholm 1934, s. 145.
8. Eirik Hornborg skriver t.ex. att krigsentusiasmen »uppbars främst av den unga generation, som endast hade bleknande barndomsminnen från det stora nordiska krigets dagar»; dens., *Sverige och Ryssland genom tiderna. Politiska konflikter och krigiska relationer*, Stockholm 1942, s. 73. Detta är dock en välspriidd skröna, som återkommer i nyligen utgiven litteratur, se t.ex. Gunnar Wetterberg, *Från tolv till ett. Arvid Horn (1664–1742)*, Stockholm 2006, s. 597f. Bland »ungdomarna» i de främsta krigiska kretsarna var de flesta till och med krigsveteraner från det stora nordiska kriget, vilket en systematisk genomgång av biografiska verk som Elgenstiernas ättartavlor och Lewenhaupts katalog över Karl XII:s officerare snabbt ger vid handen. Det fanns ingen politisk koppling till åldrarna i sig, det är förmodligen ett missförstånd som har mer att göra med att Gyllenborgarna förknippats med en »ny» utrikespolitik, medan Horns anhängare förknippats med en »gammal». Det riktiga i detta kan också diskuteras, eftersom Horns periodvis ryssvänliga utrikespolitik

faktiskt var en »nyare» politisk riktning än hattarnas krigstanke som, när det gäller att erövara land från Ryssland, hade varit en svensk utrikespolitisk linje i sekler!

9. Se t.ex. »Kongl: Maj:ts secreta proposition stäld till Rijkens ständer wid närwarande Rijkssdag, gifwen Stockholm i Rådscammarn d 28 jan: 1723», R 2508, RA.

10. Malmström, 2, 1895, s. 58, I12. De hornska riksråden Gustaf Bonde och Ernst Johan Creutz förklarade att ingen »redlig svensk är, som icke önska af hierat at riket kunde ju förr ju hellre sätta i tilbörig säkerhet, och worde det hwars och ens största glädie om riket funno sig i stånd at begynna något och at återwinna det som är förlorat»; Sekreta utskottets protokoll, I8/8 1738, R 2650, RA.

11. Ingemar Carlsson, *Olof Dalin och den politiska propagandan inför »lilla ofreden»*. Sagan om hästen och Wår-Wisa i samtidspolitisk belysning, Lund 1966, s. 33f.; Lagerroth 1934, s. 142; Olof Jägerskiöld, *Den svenska utrikespolitikens historia*, 2:2. 1721–1792, Stockholm 1973, s. 721; Malmström, 2, 1895, s. 243–250.

12. Carl Gustaf Tessin, *Landt-marskalkens högwälborne grefwe Carl Gustav Tessins tal hållit uppå Riks-sablen wid riksdagens början den 20 may 1738* (U.o.o.å).

13. »Kongl. maj:ts nådige secrete proposition till riksens ständer, på innewarande åhrs riksdag, gifwen Stockholm i rådcammaren, d. 29 majj 1738», R 2658, RA. Kungl. Maj:ts förhoppning var att riket skulle kunna ta sig ur »det utblottade ock machtlöse tilstånd hwaruti det sig alljest, af det sidsta blodige kriget, ännu befinner» och »må hafwa tillfälle, at med någorlunda säkerhet, och utan äfwentyrliche påföljder, profitera af någon fördehlacktig lägenhet».

14. »Secrete utskottets anmerckningar ang:de defensive alliansens förnyelse med Ryssland» [september 1738], R 2657, RA.

15. Anders Odel, *De makalöse högstsälige konungarnes, konung Gustav Adolphs och konung Carl den tolfte rop ifrån de dödas rike til hieltinnan Swea, wid slutet af dess riksdag 1741, då kriget förkunnades mot Czaren af Ryssland. Hördt af en herde, som då han med några af sina likar, warit begrepen uti tal om krig och frid, blifwit oförmodeligen dit och dän förd, och sedan wid sin återkomst önskar sitt fädernesland lycka til förestående och nu påbegynta krig*, Stockholm [1741].

16. T.ex. Torsten Burgman, *Rysslandsbilden i Sverige. Från Ivan den förskräcklige till Vladimir Putin*, Lund 2001; Sture Nilsson, *Rysskräcken i Sverige. Fördomar och verklighet*, Örebro 1990. Burgmans framställning börjar egentligen först framme vid Oscar II:s tid medan Nilssons bok visserligen är ett försök att nyansera svensk–ryska relationer genom seklerna, men även som sådant lämnar mycket övrigt att önska.

17. »Kongl: Maj:ts secreta proposition stäld till Rijkens ständer wid närwarande rijkssdag. Gifwen Stockholm i Rådscammarn d 28 jan: 1723», R 2108, RA.

18. I handlingen »Kgl Cancelli Collegii memorial och betänkande angde alliancerne» som återfinns sambunden med Kungl. Maj:ts proposition, undertecknad av bl.a. Horn och Gyllenborg, står: »Conjuncturerne, czarens lycka, dess anstalters framgång, ock därjämte en upkommande oenighet emellan Frankrijket ock England, kunde med tiden ännu andra willkår gifwa wid handen, som för riket woro importantare, än alla de förra, ock hwilka keysaren ey skulle finnas obenägen på alt sätt att understödia, så fram han då ey ännu behöfwer konungens i England wänskap. Men därpå kan man ey före tänckia, än när omständigheterne wisa en skälig ljkelse, att saken utan något stort äfwentyr sig kan låta giöra. [...] Något måste man wåga, dock intet förmycket». I en annan skrift, »Den Mindre secrete deputations memorial i

samma måhl [allianserna]», står: » Ju större skada ock olycka oss är tillstött, ju mera böre wij af ömaste kärlek för fäderneslandet ock swenska namnets heder upmuntras, at icke låta modet ock händerne falla, utan med brinnande nijt anropa den alswäldige Guden om hjälp ock i förströstan derpå troligen bidra hwad wij med råd och dåd förmå, till rijkets upkomst igen». Samtliga handlingar i R 2108, RA.

19. Hornborg 1942, s. 73
20. Sekreta utskottets protokoll, 20/7 1738, R 2650, RA.
21. Ibid.
22. Sekreta utskottets protokoll, 3/8 1738, R 2650, RA.
23. Rådsprotokoll i utrikesärenden, 16/7 1739, RA.
24. Sekreta utskottets protokoll, 21/7 1741, R 2738, RA.
25. Sekreta utskottets protokoll, 10/2 1741, R 2737, RA.
26. Stiernstedts skrivelse är bifogad sekreta utskottets protokoll, 21/7 1741, R 2738, RA.
27. Hornborg 1942, s. 71.
28. Kari Tarkiainen, »*Vår Gamble Arfffiende Ryssen*». *Synen på Ryssland i Sverige 1595–1621 och andra studier kring den svenska Rysslandsbilden från tidigare stormaktstid*, Uppsala 1974, s. 22f., 68.
29. Tarkiainen 1974, s. 21.
30. Tarkiainen 1974, s. 25.
31. Bengt Oxenstierna till Thomas Polus, 29/9 1700, Kanslitjänstemäns koncept och mottagna koncept och skrivelser, vol. I06, RA.
32. Carl von Rosen, *Bidrag till kännedom om de händelser som närmast föregingo svenska stormaktsväldets fall*, I. Sveriges ställning till Polen 1701–1704, Stockholm 1936, s. 7.
33. Nils Gyldenstolpe till Karl XII, 26/9 1700, Skrivelser till Karl XII, vol. 8, RA.
34. Gustaf Jonasson, *Karl XII och hans rådgivare. Den utrikespolitiska maktkampen i Sverige 1697–1702*, Uppsala 1960, s. 179–182. Jonasson går tyvärr inte djupare in på den ryska frågan utan koncentrerar sin framställning på de olika utrikespolitiska riktningarna inom rådet och fältkansliet rörande den polska politiken. Se även von Rosen 1936, s. 7f.
35. Jonasson 1960, s. 246f.
36. von Rosen 1936, s. 12
37. Gustaf Jonasson, »Planläggningen av ryska fälttåget 1701. Förberedelserna för svenska arméns förflyttning från Kurland till ryska gränsen», *Karolinska förbundets årsbok* 1965, s. 66f.
38. Samuel Åkerhielm till Josias Cederhielm, 18/6 1701, i Sven W. Olsson (utg.), *Samuel Agriconius Åkerhielms brev till Josias Cederhielm och Mauritz Vellingk 1700–1702*, Stockholm 1979, s. 42.
39. Johan Olivekrantz till Carl Piper, 13/8 1701, Carl Pipers arkiv, vol. 2, Engsöarkivet, RA. I brevet påminner Olivekrantz om att han tidigt förespråkade fred med kung August »på det Kongl M:t måtte kriget emot czaren thess bättre kunna fohrtsättia ock där winna några länder til gränsens utwidgande [...] huarest något är til hämta utan andras jalousie eller motstånd, men til fäderneslandets största fördel».
40. Handskriftssamlingen, F 130, Uppsala universitetsbibliotek. Oxenstierna, som av tradition hörde till den antifranska falangen inom rådsretsen, insåg också att ett svenskt ingripande i Polen kunde leda till all-

varliga komplikationer för sjömakternas samtidigt pågående kamp mot Frankrike i det spanska tronföljds-kriget. Arthur Stille har i en artikel i *Karolinska förbundets årsbok* mycket övertygande påvisat hur detta motiv har styrts Oxenstiernas penna i det här fallet; det polska kriget skulle tjäna franska intressen då bland annat flera tyska furstar – däribland August den starke själv – som tillhörde den antifranska koalitionen skulle bindas i öster. Se Arthur Stille, »Bengt Oxenstiernas memorial af den 5 mars 1702», *Karolinska förbundets årsbok* 1914. Ett av Stille förbisett brev från Bengt Oxenstierna i Carl Pipers brevsamling från den 8/2 1701 hade kunnat ge ytterligare bekräftelse åt analysen: »Dän härwarande lÿnenburgische ministern, gifuer migh i förtroende tilkänna, at des herrar hafua igenom een secret canal ärfahret, det konungen i Frankricke hafuer i dessa dagar slutet een fulkommen allians medh konungen i Pählen, huarutj honom een stor summa pgr gifues til krigetz uthförande emot Eders Konglige Maiestet, conjunctim medh czaren och dee öfurige des illwillige och hembliga fiender, menandes Dannemarck och Brandenburg dermedh. Och som derföre hollas, at E: Kongl. Mt: äy lærer länge så många och mächtige fiender emotstå: Så förplichtar konungen i Pählen sigh, at sedan wela anskaffa et considerabelt manskap, af eget fälck, så wäl som det saxischa huset milice, så at thalet sigh till trettio tusen man ersträcker, huilcket han siälff anföra will, emot keisarn och alla dem som sättia sig emot spanska testamentet. Och som konungen i Frankricke hafua ett starckt parti i Tyslandh [sic!], så är det iämbwäl stipulerat, at konungen i Polen skal föra öfwer-commando som generalissimus öfwer samptlige. Iblandt denna hopen befinner sigh iämbwäl förstl. huuset Wolfenbütel, som nu och emot subsidier, skal holla Frankricke til tjänst et anseeligt manskap. Dee öfurige status som ära emot nionde electoratet hafua ochsä slutet medh Frankricke, huars protection de med empression söckt, til deras medh tiden, egen undergång. Denna stora ligen kommer dess herrar så mycket considerablare före, som de den heelst säckra efterrettele hafua, at konungen i Dannemarck nu iämbwäl medh konungen utj Frankricke slutet, på sädana wilkähr, som både Eders Kongl. Majestet, så wäl som dem siälffua, högst skadelige ähra.» Brevet återfinns i Carl Pipers arkiv, vol. 2, Engsäarkivet, RA.

41. Oxenstierna hade lång erfarenhet som statsman och hade upplevt det misslyckade kriget på Karl X Gustavs tid. Vissa omdömen om Polen som krigsskådeplats är därför mycket välgrundade. Andra påståenden, som att ett svenskt inbrott i Polen skulle orsaka ett nytt religionskrig och ofelbart leda till att Danmark och Brandenburg förklarade Sverige i krig, var endast fantasier.

42. Landstycket som åsyftades var »lilla Lijffland, som elliest kallas Rositen». I ett brev till Carl Piper 6/5 1702 anser Oxenstierna det i stället rimligt att »Curlandh blifwa en Obsess eller gifwet [?] i KM:ts handh» och att Polen »fär Smolenske igen»; Carl Pipers arkiv, vol. 2, Engsäarkivet, RA.

43. Olivekranz till Piper, 1/6 1702, Carl Pipers arkiv, vol. 2, Engsäarkivet, RA.

44. Fredrik Ferdinand Carlson, *Sveriges historia under konungarne af pfalziska buset*, 7, Stockholm 1885, s. 64f.

45. Maria Sjöberg, »Adelns tid 1520–1720», i Tomas Lindkvist & Maria Sjöberg, *Det svenska samhället 800–1720. Klerkernas och adelns tid*, Lund 2006, s. 421.

46. Adam Lewenhaupt, »Karl XII som optimist», *Karolinska förbundets årsbok* 1943, s. 236f.

47. Klauspeter Strohm, *Die Kurländische Frage (1700–1763). Eine Studie zur Mächtropolitik im Anÿen Regime*, Berlin 1999, s. 36ff. På en karta över Kurland 1702 var hertigdömet betecknat »såsom des första af Fienden Saxerne och Konungen in [sic!] Pählen eröfrade conquette»; cit. från Strohm 1999, s. 37.